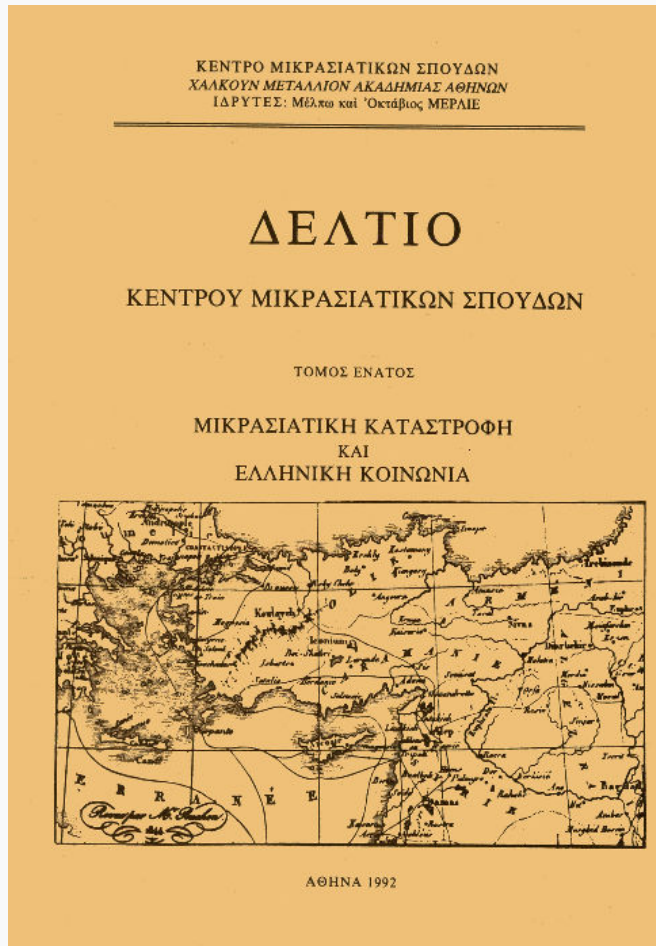


## Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 9 (1992)



### Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην Πόλη

Βίκα Δ. Γκιζέλη

doi: [10.12681/deltiokms.130](https://doi.org/10.12681/deltiokms.130)

Copyright © 2015, Βίκα Δ. Γκιζέλη



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

### Βιβλιογραφική αναφορά:

Γκιζέλη Β. Δ. (1992). Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην Πόλη. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 61–77. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.130>

## Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ ΤΩΝ ΑΣΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

Πρόσφατα, μέσα σε ένα διεθνή διπλωματικό άναβρασμό, αλλά και υπό τους απόηχους πολεμικών άναμετρήσεων και συγκρούσεων, βίας και αίματοχυσιών, βλέπουμε να εμφανίζονται και στη βαλκανική γειτονιά μας θέματα χάραξης νέων συνόρων, μειονοτήτων, μετακινήσεων, μεταναστεύσεων και να έρχονται ξαφνικά στο προσκήνιο όλα τα προβλήματα των, προσωρινών ή μόνιμων, βίαιων ξεριζωμών. Βλέπουμε νέα μεγάλα προσφυγικά ζητήματα να ετοιμάζονται και να προετοιμάζονται.

Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους το θέμα των δικών μας προσφύγων του '22 —και ιδιαίτερα το ζήτημα της άστικής τους ένταξης— μάς καλεί να το άντικρύσουμε με νέα ματιά. Δέν το κρύβω ότι ξεκίνησα να ξαναμελετώ το θέμα των προσφύγων που με είχε άπασχολήσει παλιότερα όχι από έπετειακό ενδιαφέρον (έβδομήντα χρόνια φέτος), αλλά περισσότερο με άφορμή τα θέματα αυτά της έπικαιρότητας.

Υπάρχει και ένας δεύτερος λόγος: 'Η εξέλιξη που έχει υποστεί ή έννοια της πόλης σήμερα, με την πολεοδομική αλλά και την κοινωνική σημασία του όρου. "Άλλωστε το ενδιαφέρον μου δέν ήταν ποτέ μεμονωμένα «οι πρόσφυγες» ήταν το προσφυγικό ζήτημα και μέσα από αυτό ή ελληνική κοινωνία. Και όχι μόνον ή ελληνική κοινωνία και ή πόλη του '22, αλλά ή κοινωνία του '22 ως προάγγελος των μετέπειτα εξελίξεων και ταυτόχρονα ως βάση της άστικής κοινωνίας και της πόλης του σήμερα. 'Η σημερινή κοινωνία, έτσι όπως εδράζεται στην ελληνική πόλη, νομίζω ότι μπορεί να έλεγχθει —συγκριτικά— και μέσα από το πρίσμα του «τι στάθηκε ίκανή να κάνει τότε και τι θα ήταν ίκανή να κάνει σήμερα, με τα σημερινά δεδομένα, αν προέκυπταν τέτοια ζητήματα...». Με αυτό το κριτήριο εξετάζονται όσα πρόκειται να ακολουθήσουν.

Καταγράφω μερικά από τα έρωτήματα που προκύπτουν άμέσως:

Πρώτον, ένα κράτος που εκ των πραγμάτων μεταβιβάζει τμήμα της κυριαρχίας του σε υπερ-κρατικά όργανα (στο ευρωπαϊκό «Κέντρο» λ.χ.) βρίσκεται άραγε σε καλύτερη ή δυσχερέστερη θέση, αν πρόκειται να άντιμετωπίσει ζητήματα μεγάλης έμβέλειας αλλά και έθνικης και κοινωνικής σημασίας,

ὅπως ἦταν τότε ἡ ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων; Ἐπὶ τὴν ἄλλη μεριά, ἕνα «κράτος πρόνοιας» ποῦ ἐξ ἀντικειμένου συρρικνώνεται (ὡς πρὸς τὸ χαρακτήρα του τῆς πρόνοιας) μὲ ποιὸς εἰδικούς τρόπους θὰ ἀντιμετώπιζε ἕνα γιγαντιαῖο «κατεξοχὴν ζήτημα πρόνοιας»; Πῶς θὰ χαραζόταν, θεωρητικά καὶ πρακτικά, ἕνας κεντρικὸς προγραμματισμὸς μέσω ἐνὸς δημόσιου τομέα ποῦ ἐντούτοις τείνει νὰ μεταφέρει μεγάλα τμήματά του σὲ ἰδιωτικά χέρια; Καὶ ποιά θὰ ἦταν τότε (στὰ θέματα λ.χ. τῆς κοινωνικῆς κατοικίας) ἡ θέση μιᾶς παρεμβαίνουσας ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας καὶ τῶν νόμων τῆς ἀγορᾶς;

Τὶ θὰ σήμαινε σήμερα ἕνας προσφυγικὸς πληθυσμὸς ποῦ ἔρχεται νὰ συναντηθεῖ ὄχι μόνον μὲ τὴ γηγενῆ ἐργατικὴ τάξη, ὅπως τότε, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλα, ἄλλου τύπου μεταναστευτικὰ ρεύματα, ποῦ φυσιολογικά καὶ μέσα στὴ λογικὴ τῶν καιρῶν μας, συρρέουν καὶ θὰ συρρέουν στὰ ἑλληνικὰ ἀστικά κέντρα ἀπὸ ὅλα τὰ Βαλκάνια, ἀπὸ τὶς πάνω ἀπὸ τὰ Βαλκάνια χώρες, ἀπὸ τὶς χώρες τῆς Μεσογείου καὶ ἀπὸ ἄλλοι; Τί θὰ σήμαιναν γὰ μᾶς, «πρόσφυγες», «μεταβάστες», «τρίτος κόσμος» καὶ «τέταρτος κόσμος»;

Ἄκόμα (καὶ ἴσως τὸ κυριότερο): Τί θὰ σήμαινε, μὲ κοινωνιολογικοὺς ὅρους, ἡ παρουσία μὴ γηγενοῦς στοιχείου στὰ σημερινὰ ἀστικά κέντρα, μὲ τοὺς πληθυσμοὺς ποῦ στὸ μεταξὺ αὐτὰ ἔχουν ἀποκτήσει, μὲ τὴν πολεοδομικὴ —οἰκιστικὴ, συγκοινωνιακὴ, ἐπικοινωνιακὴ, ὑπο-δομικὴ— ἀναρχὴ ἀνάπτυξη ποῦ ἔχουν ὑποστεί, μὲ πανθομολογούμενες τάσεις αὐξήσεως τῆς ἀστικῆς ἀνεργίας (ἄρα καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος) τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, μὲ αὐξανόμενον ἐπίσης τὸν ἀριθμὸ τῶν περιθωριακῶν κοινωνικῶν κατηγοριῶν, μὲ μιὰ διαρκῶς ὑποβαθμιζόμενη «αἴσθησις τοῦ πολίτη»<sup>2</sup> —καθὸς τὸ ἀναγνωρίζει ἔμμεσα καὶ ἡ Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα— σὲ ὀλόκληρο τὸν ἀστικὸ πληθυσμὸ, μὲ μιὰ κοινωνικὴ συνοχὴ ποῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ὄλο καὶ μεγαλύτερη χαλαρότητα, μὲ διαφορετικὲς ἱεραρχήσεις καὶ ἄλλο περιεχόμενο στὶς ἀξίες τῆς ἀλληλεγγύης καὶ τῆς ἀλληλοβοήθειας ἀπὸ ὅ,τι εἶχαμε ὡς τώρα συνηθίσει —κοντολογῆς, τί θὰ σήμαινε ἡ παρουσία προσφυγικοῦ στοιχείου μέσα σὲ μιὰ ἀστικὴ κοινωνία μὲ ἐντονα δείγματα συνεχοῦς καὶ αὐξανόμενης ἀνομίας;

Φυσικά, ὁ στόχος ἐδῶ δὲν εἶναι νὰ ἀναλυθοῦν διεξοδικὰ αὐτὲς οἱ ὑποθέσεις. Ὁ στόχος εἶναι νὰ γίνῃ μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὸ θέμα τῆς κοινωνικῆς ἐνταξίσεως τῶν μικρασιατῶν ἀστῶν προσφύγων στὴν πόλη (ὄχι στὸ πῶς ἔγινε, οὔτε στὸ γιατί ἔγινε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, οὔτε κἀν στὸ ποιὸς ἐπιπτώσεις εἶχε τότε στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, γιατί γιὰ ὅλα αὐτὰ θεωρῶ ὅτι ἡ ἔρευνα ἔχει λίγο-πολὺ δώσει ἀπαντήσεις) ἀλλὰ στὸ πῶς ξαναδιαβάζεται αὐ-

1. Μὲ τὴν ἔννοια τοῦ *urbain*, ἐκεῖνου ποῦ ἀναφέρεται στὴν πόλη. Πρόκειται γιὰ τὴ σύγχρονη δομικὴ ἀνεργία, ποῦ μαστίζει ἰδιαίτερα τοὺς πληθυσμοὺς τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων.

2. Ἡ *citoyenneté* ἢ ἡ *citizenship* ἀναφέρεται σὲ κάθε κείμενο ποῦ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναλύσει τὶς πραγματικὲς κοινωνικὲς συνιστώσες καὶ τὴν καθημερινότητα στὴν ἀναμορφούμενη Ἐνωμένη Εὐρώπη.

τη ή *Ένταξη σήμερα*, εβδομήντα χρόνια αργότερα, μέσα από τα νέα δεδομένα της άστικής κοινωνίας και των γεγονότων των ημερών μας και εξαιτίας των λόγων που αναφέραμε.

Θά αναφερθώ συνοπτικά σε δύο τομείς:

I. Σε μερικά από τα γενικά δεδομένα (πολιτικά, διπλωματικά, μακροκοινωνικά), μέσα στα όποια διενεργήθηκε ή εγκατάσταση των άστων προσφύγων — σε σχέση με τα σημερινά, αντίστοιχως, δεδομένα.

II. Σε μερικές από τις δραστηριότητες των προσφύγων αναφορικά με την άστική κοινωνική τους ένταξη (και κυρίως σε αυτές που αναπτύχθηκαν άτυπα, έξω από τα όρια των κρατικών πρωτοβουλιών) — σε σχέση πάλι με τις σημερινές αντίστοιχες δυνατότητες δραστηριοποίησης που έχουν οι κάτοικοι της πόλης.

### *I. 'Η «λογική» της Συνθήκης της Λωζάνης και τα μεταναστευτικά ρεύματα άλλοτε και τώρα*

'Η άφιξη του 1,5 εκατομμυρίου των προσφύγων στην 'Ελλάδα λίγο πριν και κυρίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή πραγματώθηκε, όπως ξέρουμε, όχι μόνον ως άποτέλεσμα τοπικής σύρραξης 'Ελλήνων και Τούρκων, αλλά και ως συνιστώσα ενός ευρύτερου ζητήματος της εποχής: Των πληθυσμιακών αλλαγών και ανταλλαγών στα Βαλκάνια. 'Ο τίτλος της Σύμβασης που ολοκληρώθηκε την 30<sup>η</sup> 'Ιανουαρίου 1923 (δύομισι μήνες μετά την έναρξη της Συνδιάσκεψης της Λωζάνης) και προστέθηκε στο σώμα της αντίστοιχης Συνθήκης, δεν προσδιορίζει τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο: «Σύμβασις περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών». 'Αμέσως βλέπουμε ότι δεν τακτοποιούνται άπλως όσα είχαν συμβεί στο πεδίο της μάχης, αλλά προεκτείνονται επιπλέον στα πλαίσια κάποιας ευρύτερης «λογικής».

Καταρχήν, ή Σύμβαση της ανταλλαγής άποτέλεσε — και έτσι πέρασε και στην κοινή συνείδηση— μιá συνθήκη βίαιη, θά την έλεγα μιá συνθήκη έντονα παρεμβατική κρίνοντάς τη σε σχέση με την εμπειρία αντίστοιχων, προγενέστερων διακρατικών ενεργειών. Και δεν είναι μικρή ή εμπειρία που έχει ή χώρα μας από τέτοιες ενέργειες και από μεταναστευτικά κύματα γενικότερα<sup>3</sup>.

3. 'Ο Γκυατάβ Γκλότς αναφέρει το φαινόμενο της μετανάστευσης από και πρὸς την 'Ελλάδα ήδη από τους κλασικούς χρόνους. Και φυσικά, κατά τη διάρκεια της μεγάλης επανάστασης του '21, φαίνεται ότι πρόσφυγες εγκαθίσταντο στην κεντρική 'Ελλάδα προερχόμενοι από τη Σμύρνη και τη Χίο. Κάθε τόσο κατέφθαναν πρόσφυγες και από την Κρήτη, μη μπορώντας να ζήσουν κάτω από τον τουρκικό ζυγό. 'Υπό όξύτερη μορφή παρουσιάστηκε το ζήτημα από το 1906, μετά από την άφιξη στην 'Ελλάδα, όπως είναι γνωστό, όμοεθνών εκ Βουλγαρίας — 35.000

Όλες, κατά κανόνα, οί προς τήν Ἑλλάδα μετακινήσεις τοῦ παρελθόντος, εἴτε ἐπειδή οἱ ἀριθμοὶ κάθε μεμονωμένης μετακίνησης ἦταν σχετικὰ μικροὶ καὶ ἡ ἀραιότητα τοῦ γηγενοῦς πληθυσμοῦ μεγάλη, εἴτε διότι, στο νομικὸ τουλάχιστον ἐπίπεδο, ἦταν ὅλες ἐκούσιες (μηδὲ τῆς Συνθήκης τοῦ Neuilly ἐξαιρουμένης), παρουσιάζονται, λίγο πολύ, νὰ ἐμπιπτοῦν ὡς ἓνα βαθμὸν στὰ μετριοπαθῆ πλαίσια ποῦ προσδιορίζονται ἀπὸ οἰκονομικοῦ τύπου μεταναστευτικὰ μοντέλα: «Ὑλικὲς ἀπαιτήσεις, θρησκευτικοὶ λόγοι, ἐπιθυμία ἀλλαγῆς σὲ ἀναζήτηση κάποιας καλύτερης ζωῆς, ἐπιθυμία καλύτερης κατοικίας, ἐπιθυμία διεύρυνσης τῶν γνώσεων, τέλος, ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς ὅλες, ποῦ μποροῦν νὰ ἐπηρεάσουν [κάθε μεταναστευτικὴ πορεία] πέρα ἀπὸ τὰ φυσικὰ καὶ τὰ τεχνητὰ ὄρια ποῦ χωρίζουν τοὺς πληθυσμοὺς»<sup>4</sup>.

Ἡ Συνθήκη τῆς Λωζάνης ἦταν ἄλλου βεληνεκοῦς. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ μελέτες καὶ οἱ ἀναλύσεις ποῦ ἀναφέρονται ἐν γένει τόσο στῆ θεωρία τῶν μεταναστεύσεων ὅσο καὶ, ἱστορικὰ, στὶς συγκεκριμένους μετακινήσεις πληθυσμῶν πρὶν καὶ μετὰ τὸ '22 καὶ φυσικὰ καὶ στῆ Συνθήκη τῆς Λωζάνης, δὲν παύουν νὰ καταδεικνύουν τὴ διαφορὰ ποῦ ὑπῆρξε ἀνάμεσα στὰ δεδομένα ποῦ δημιουργήσαν προγενέστερες συνθήκες καὶ στὴν κατάσταση ποῦ ἐπιβλήθηκε μετὴν τελευταία. Καὶ δὲν κουράζονται νὰ τονίζουν πῶς ἡ διαφορὰ δὲν βρίσκειται μόνον στο *ποσοτικὸ*, ἀλλὰ καὶ στο *ποιοτικὸ ἐπίπεδο*.

Ἄς θυμηθοῦμε λοιπὸν πῶς ἡ Συνθήκη τῆς Λωζάνης, καὶ συγκεκριμένα ἡ προσηρτημένη Σύμβαση, ἐκτείνεται καὶ θίγει διάφορα σημεῖα, γιὰ πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅποια κατέκτησε τὴ διεθνή θλιβερὴ πρωτοτυπία:

α) Ἐπικυρώνει καὶ διὰ τῆς διπλωματικῆς ὁδοῦ (Ἰούλιος τοῦ '23 πλέον) αὐτὸ ποῦ εἶχε ὑπαγορευτεῖ στὸν τόπο τῆς συμφορᾶς μετὰ τὴ βία, ὅπως κάνουν ὅλες οἱ συνθήκες αὐτοῦ τοῦ τύπου: «Ὅσοι ἔχουν ἐκδιωχθεῖ, θεωροῦνται πρόσφυγες στὴν καινούρια τους πατρίδα. Βέβαια, στὴν κοινὴ συνείδηση τὰ πράγματα λειτουργοῦσαν κάπως διαφορετικὰ ἀπὸ τὶς διπλωματικὲς προσδο-

τοὺ ἀνεβάζουν τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς. Τὸ 1914 ὑπενθυμίζουμε νέα σημαντικὴ εἰσροὴ προσφύγων, ἀποτέλεσμα διωγμῶν τῶν ἐλληνικῶν πληθυσμῶν στὴν Τουρκία, στοὺς ὁποίους προστίθενται τρία χρόνια ἀργότερα, τὸ 1917, ἐκούσιοι πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Ρωσία καὶ τὸν Καυκάσο, γιὰ νὰ φτάσουμε αἰσιῶς στὰ 1919, ὅπου μετὰ τὴ Συνθήκη τοῦ Neuilly ἀρχίζει μιὰ ἐντυπωσιακὴ μετανάστευση ἀπὸ τὴ Βουλγαρία. Γράφει ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου σχετικὰ:

«Τὸ σύνολον τῶν προσφύγων τούτων, ὑπολογιζομένων καὶ τῶν μετὰ τὸν Β' Βαλκανικὸν Πόλεμον ἐλθόντων ἐκ τῆς εἰς τοὺς Βουλγάρους περιελθούσης Μακεδονίας, ὑπολογίζεται ὅτι ἀνήλθεν εἰς 500.000 περίπου». (Μιχ. Νοταράς, *Ἡ ἀγροτικὴ ἀποκατάστασις τῶν προσφύγων*, Ἀθήνα, 1934, σσ. ε' -ιζ').

4. N. J. Polysos, *Essai sur l'émigration grecque*, Recueil Sirey, Παρίσι 1947, σ. 9. Βεβαίως οὔτε αὐτὲς οἱ ἀναφορὲς ἐκρυβαν στὴν πραγματικότητα τὴν ἠπιότητα ὅση παρουσιάζουν στὴ διατύπωση (πίσω ἀπὸ τοὺς «θρησκευτικὸς λόγους» π.χ. τὶ φοβεροὶ διωγμοὶ κρύβονται συνήθως) οὔτε ὅλες οἱ μεταναστεύσεις ποῦ εἶχαν γίνεαι ὡς τότε στὴ χώρα μας ἦταν ἐξίσου ἡρεμες καὶ στοχαστικὲς. Ἀλλὰ ὅπως ἂν δὲν ὑπάρχει σύγκριση μετὰ αὐτὸ ποῦ ἐμελλε νὰ γνωρίσει ὁ τόπος τὸ 1922.

κίες. Οί κάτοικοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ξεριζωμένοι με βίαιο καὶ ἀπάνθρωπο τρόπο, πίστευαν, ὅσο καὶ ἂν αὐτὸ παραξενεύει τὸν ἐξωτερικὸ παρατηρητῆ, ὅτι ἡ μέρα τῆς ἐπιστροφῆς δὲν ἦταν ἀπίθανη. Μόνη ἡ στιγμή τῆς πραγματοποίησης αὐτοῦ τοῦ οὐνεῖρου τοὺς διέφευγε<sup>5</sup>. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι αὐτὸ ἐπηρεάζε ὀλόκληρη τὴν ψυχο-κοινωνικὴ στάση τῶν προσφύγων, καὶ κυρίως διαφοροποιοῦσε τὰ πράγματα σὲ σχέση με ἄλλες προσφυγιές, ἐξ ἴσου θλιβερῆς καὶ δυσχερεῖς, ὅπου ὁμως τὰ θύματα στεροῦνται τῆς διεξόδου μιᾶς, ἔστω καὶ μάταιης, ἐλπίδας.

β) Ἡ Συνθήκη ἀκινητοποιεῖ στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐκείνους τοὺς “προβλεπτικούς” —στελέχη συνήθως τῆς προγενέστερης ὑψηλῆς ἀστικής τάξης— πού, εἴτε γιὰ λόγους ἐμπορικοῦς - ἐπιχειρηματικοῦς, εἴτε γιὰ λόγους σπουδῶν οἱ νεότεροι, εἶχαν καταφύγει στὴν Ἑλλάδα πρὶν ἀπὸ τὴν Καταστροφή καὶ εἶχαν μάλιστα μεταφέρει σὲ αὐτὴν σημαντικὸ τμῆμα τῶν περιουσιῶν τους:

*«Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ μουσουλμάνοι οἱ ἐγκαταλείψαντες ἤδη ἀπὸ τῆς 18ης Ὀκτωβρίου 1912 τὰ ἐδάφη ὧν οἱ Ἕλληνες καὶ Τούρκοι κάτοικοι θέλουσιν ἀμοιβαίως ἀνταλλαγῆ, θὰ θεωρηθῶσι περιλαμβανόμενοι ἐν τῇ ἀνταλλαγῇ τῇ προβλεπομένῃ ἐν τῷ 1ῳ ἄρθρῳ.*

*Ἡ ἔκφρασις “μετανάστης” ἐν τῇ παρουσίᾳ συμβάσει περιλαμβάνει πάντα τὰ φυσικὰ καὶ νομικὰ πρόσωπα τὰ μέλλοντα νὰ μεταναστεύσωσιν ἢ ἔχοντα μεταναστεύσει ἀπὸ τῆς 12ης Ὀκτωβρίου 1912»<sup>6</sup>.*

Εἶναι σίγουρο ὅτι τὸ στοιχεῖο αὐτὸ λειτουργοῦσε ἐποικοδομητικὰ ὡς γέφυρα κατὰ κάποιον τρόπο ἀνάμεσα σὲ δύο πληθυσμοὺς — δύο κόσμους, πού καλοῦσαν στὸ ἐξῆς νὰ «ζήσουν μαζί».

γ) Ἡ Συνθήκη φέρνει στὴν Ἑλλάδα νέα κύματα μεταναστῶν, αὐτὰ πού εἶχαν διαφύγει ἀπὸ τὰ βίαια γεγονότα:

*«Ἀπὸ τῆς 1ης Μαΐου 1923 θέλει διενεργηθῆ ἡ ὑποχρεωτικὴ ἀνταλλαγὴ τῶν Τούρκων ὑπηκόων ἐλληνικοῦ ὀρθοδόξου θρησκευματος τῶν ἐγκατεστημένων ἐπὶ τῶν τουρκικῶν ἐδαφῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων μουσουλμανικοῦ θρησκευματος, τῶν ἐγκατεστημένων ἐπὶ τῶν ἐλληνικῶν ἐδαφῶν.*

*Τὰ πρόσωπα ταῦτα δὲν θὰ δύνανται νὰ ἔλθωσιν ἵνα ἐγκατασταθῶσιν ἐκ νέου ἐν Τουρκίᾳ ἢ ἀντιστοίχως ἐν Ἑλλάδι, ἄνευ τῆς ἀδείας τῆς*

5. Κατὰ τὴ διεξαγωγὴ τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν κοινωνικὴ κατοικία τὸ 1980 ἠλικιωμένα ἄτομα μοῦ ἔλεγαν ὅτι ἔφυγαν —ὄχι βέβαια ἀπὸ τὴν πολύπαθη Σμύρνη— με τὴ στενοχώρια ὅτι δὲν πρόλαβαν νὰ σφαλίσουν τὰ παραθυρόφυλλα. Καὶ οἰκογενειακοὶ φίλοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχα πάρι συνεντεύξεις μοῦ ἐμυστηρεύονταν ὅτι γιὰ πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν Καταστροφή δὲν δέχονταν νὰ παρουν τὴν ἀποζημίωση πού τοὺς ἔδινε τὸ κράτος, μὴν τυχόν καὶ με αὐτὸν τὸν τρόπο κλείσει ἡ προοπτικὴ τῆς ἐπιστροφῆς τους, ὅταν θὰ ἐρχόταν κάποτε ἡ ὥρα νὰ γυρίσουν πίσω. Καὶ δὲν ἦταν ἕνας ἢ δύο πού συμπεριφέρονταν ἔτσι...

6. Σύμβασις περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν ἐλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυσμῶν (30 Ἰανουαρίου 1923), ἄρθρο 3.

*τουρκικής Κυβερνήσεως ἢ ἀντιστοίχως τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως*<sup>7</sup>.

Ἔτσι τὸ συμβάν τῆς προσφυγικῆς πλημμυρίδας μετατρέπεται σὲ φαινόμενο ὀλοκλήρωμένης μεταφύτευσης πληθυσμῶν ἀπὸ τῆ μιᾶ πατρίδα στὴν ἄλλη.

Πολλὲς ἀκόμη εἶναι οἱ ἰδιαιτερότητες τῆς Σύμβασης τῆς ἀνταλλαγῆς, πού φέρνει στὸ φῶς ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα<sup>8</sup>. Ποιὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα πού βγαίνει ἀπὸ τὰ παραπάνω;

Πρῶτον, ὅτι ἡ Συνθήκη τῆς Λωζάνης καὶ ἡ συναφῆς Σύμβασις *περὶ ἀνταλλαγῆς*... ἐμπίπτει, ὅπως εἶναι φυσικό, στὶς δραστηριότητες τῆς διεθνούς πολιτικῆς πού ἀσκοῦνταν τότε, ἡ ὁποία διείπετο ἀπὸ τὴ λογικὴ τοῦ ξεχωρισματοῦ τῶν ἐθνότητων, τῆς τακτοποίησης τῶν θυλάκων τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων ὅπου ὑπῆρχαν, τῶν ἐποικισμῶν καὶ ἄλλων συναφῶν καὶ ἐξυπηρετοῦσε εἰδικότερα τὸ στόχο τῆς «προγραμματισμένης ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν στὰ Βαλκάνια». (Φυσικά, οὐδεὶς παραγνωρίζει τὰ διεθνή συμφέροντα, πολιτικά καὶ ἄλλα, πού βρίσκονται πάντοτε πίσω ἀπὸ αὐτὲς τὶς καταστάσεις<sup>9</sup>).

Δεύτερον, εἰσάγει γιὰ πρώτη φορὰ στὴ διεθνή νομικὴ καὶ διπλωματικὴ πρακτικὴ (ἀλλὰ καὶ στὴ ζωὴ καὶ στὴ συνείδηση τῶν θιγομένων) τὴν ἔννοια τοῦ *ὑποχρεωτικοῦ*, τοῦ *τετελεσμένου*, τοῦ *ἀμετάκλητου* τῆς ἀνταλλαγῆς. Ἄπὸ τὸ πρῶτο κιόλας ἄρθρο (δεύτερη παράγραφος) τὰ πράγματα εἶναι σαφῆ καὶ διατυπωμένα ρητά:

*«Τὰ πρόσωπα ταῦτα δὲν θὰ δύνανται νὰ ἔλθωσιν ἵνα ἐγκατασταθῶσι ἐκ νέου ἐν Τουρκίᾳ ἢ ἀντιστοίχως ἐν Ἑλλάδι ἄνευ τῆς ἀδείας τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως ἢ ἀντιστοίχως τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Καὶ πῶς κάτω, ἄρθρο 7ο: «Οἱ μετανάσται θέλουσιν ἀποβάλλει τὴν ἰθαγένειαν τῆς ἐγκαταλειπομένης παρ' αὐτῶν χώρας καὶ ἀποκτήσει τὴν τῆς χώρας πρὸς ἣν κατευθύνονται ἅμα τῇ ἀφίξει των εἰς τὸ ἔδαφος ταύτης»<sup>10</sup>.*

Ἄπὸ ὅλα αὐτὰ ἀρχίζει, νομίζω, νὰ φαίνεται ὅτι, ἂν συγκρίνομε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ μὲ τὴ σημερινὴ ὑπάρχουσα κατάσταση, ὀδηγοῦμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι μολονότι ὑπάρχουν ἀναλογίες ἀνάμεσα στὶς δύο ἐποχές, στὴ συνέχεια τὰ φαινόμενα δὲν ἐξελίσσονται πανομοιότυπα. Δηλαδή: οἱ βίαιες μετακινήσεις πληθυσμῶν καὶ ἡ προσφυγιά στὰ Βαλκάνια — ὅση ἔχει ὑπάρξει ὡς τώρα καὶ ὅση κατὰ τεκμήριο μέλλεται νὰ ἀκολουθήσει — ἀσφαλῶς εἶναι ἀποτέλεσμα «τακτοποίησης ἐθνικῶν καὶ ἄλλων λογαριασμῶν» μὲ παράλληλη ἐμπλοκὴ διεθνῶν συμφερόντων καὶ μὲ τὶς κάθε φορὰ ἀνεπανάληπτες ἰδιαιτερότητες πού παρουσιάζει κάθε τέτοιο ζήτημα. Ὑπάρχουν ὁμως καὶ

7. Σύμβασις *περὶ ἀνταλλαγῆς*... ἄρθρο 1.

8. Βικα Δ. Γκιζελῆ, *Κοινωνικοὶ μετασχηματισμοὶ καὶ προέλευση τῆς κοινωνικῆς κατοικίας στὴν Ἑλλάδα. 1920-1930*, Ἀθήνα 1984, σσ. 68-85.

9. Βλ. γιὰ παράδειγμα Ν. Ψυρούκης, *Ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ 1918-1923*, Ἀθήνα 1973, σσ. 29-68.

10. Σύμβασις..., ὁ.π.

στοιχεία πού, διαφοροποιώντας τα πράγματα στο ιστορικοπολιτικό επίπεδο, δημιουργούν για μās σήμερα διαφορετικές επιπτώσεις και προϋποθέσεις ως προς τήν κοινωνική κυρίως εικόνα του ζητήματος. Π.χ.:

1. 'Η Ελλάδα δέν έχει, ιστορικά, τό ίδιο ποσοστό συμμετοχής στό συγκεκριμένο αυτό διεθνικό κουβάρι, όπως είχε παλαιότερα. Με εξαίρεση τό άγκάθι τών Σκοπίων, πού όμως δέν άπτεται ιδιαίτερα κάποιων προσφυγικών ζητημάτων, ή συμμετοχή μας σε άλλότρια εθνοτικά ή μειονοτικά ζητήματα είναι ιστορικά περιορισμένη.

Τά κύματα τών προσφύγων όμως (Σέρβοι, Βόσνιοι, Πολωνοί, Άλβανοί) πού προωθούνται προς τή χώρα μας είναι δυσαναλόγως πολυπληθή. Για τό λόγο αυτό, άν τά μεγέθη ξεπεράσουν μιá όρισμένη «κρίσιμη μάζα», θά δημιουργηθεί ασφαλώς άλλο κλίμα στό εσωτερικό τής χώρας —κλίμα τό όποιο ένδεχομένως θά περιορίσει τά όρια άνοχής του αυτόχθονος πληθυσμού και τό όποιο ίσως μεγιστοποιήσει τή γενική δυσарέσκεια. 'Ήδη οί πρόσφυγες του '22, χριστιανοί, Έλληνες στη συνείδηση, Ίωνες στις καταβολές, έλληνοόλωσσοι, έντούτοις δημιούργησαν άθελά τους δυσχερέστατα προβλήματα στό ζήτημα τής κοινωνικής συγχώνευσης. 'Αν λείπουν σήμερα τέτοια χαρακτηριστικά στοιχεία συνοχής και συγγένειας άνάμεσα σε ντόπιους και πρόσφυγες, ποιá άφομοιωτική δύναμη από τήν πλευρά τών αυτόχθόνων θά μπορούσε κανείς νά άναμένει ότι θά άναπτυσόταν;

2. 'Αλλά ύπάρχουν στη σημερινή εποχή και μετακινήσεις προς τή χώρα μας πληθυσμών διαφορετικής προέλευσης, δυτικοευρωπαϊκής αυτή τή φορά. 'Η Εύρώπη, με τό νά προβάλλει τήν ιδέα τής ένοποίησης, δημιουργεί καταστάσεις πού συνεπάγονται νέου είδους άναμίξεις στους πληθυσμούς. Διακινεί έμπορεύματα, ύπηρεσίες, άτομα, συγχωνεύει ομάδες πολιτών διαφορετικών ύπηρεσιών, συστήνει ύπερκρατικά και διακρατικά όργανα, οδηγεί προς τό εκλέγειν και τό εκλέγεσθαι άτομα πού είναι άπλως έγκατεστημένα σε μιá χώρα κ.ο.κ. Τό κακό είναι πώς ή γενική ρευστότητα, αλλά και ή άντιφατικότητα πού χαρακτηρίζει τά ευρωπαϊκά πράγματα, αφήνει τή σφραγίδα της παντού. Για παράδειγμα: Σύμφωνα με τά παραπάνω ή Εύρώπη καταργεί μόν τά εσωτερικά σύνορά της, αλλά προβλέπεται ότι θά θωρακίσει σαν άστακούς τά άκραία σύνορα τών όριακών κρατών με τόν έξωευρωπαϊκό κόσμο, με σκοπό νά άποκλείσει τήν έλευση τών έξωτερικών «οίκονομικών» προσφύγων. Αυτό δημιουργεί ήδη μιá κατάσταση με άγνωστες εξελίξεις στό κοινωνικό επίπεδο. 'Από τήν άλλη μεριά προβάλλει τήν ιδέα τής ένοποίησης για τόν έαυτό της, τήν ίδια στιγμή πού άναγνωρίζει με εκπλήττουσα ταχύτητα όσο και έμμονή τά «εθνικά δικαιώματα» στα γειτονικά μας κράτη. Δέν πρόκειται έδω για άντιφάσεις σε επίπεδα θεωρητικά. Πρόκειται για άντιφατικές καταστάσεις με άπτες, πραγματικές συνέπειες πού δημιουργούν, τό λιγότερο, σύγχυση σε κάθε άτομο και σε κάθε κοινωνική ομάδα. 'Αλλωστε από πολλούς εκτιμάται ότι οί καταστάσεις αυτές μακροπρόθεσμα θά διαφοροποιήσουν έντονα τήν κοινωνική στάση τών πληθυσμών έναντι τών

πάσης φύσεως μεταναστών, και μάλιστα προς μιὰ αντιδημοκρατική κατεύθυνση. Δὲν λείπουν παραδείγματα ποὺ ἐνισχύουν αὐτὴ τὴν ἄποψη.

3. Ἐνδιαφέρουσες μακροσκοπικὲς συγκρίσεις ὑπάρχουν κι' ἄλλες:

Τὴν ἐπαύριον τῆς ὑπογραφῆς τῆς ἡ πολυσυζητημένη αὐτὴ Συνθήκη τῆς Λωζάνης ξεσήκωσε θύελλα διαμαρτυριῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπέκτησε πληθώρα ὁπαδῶν. Ἀποτέλεσε, ἔστω καὶ ἓνα χρόνο ἀργότερα, μέσα στὸ κλίμα τῶν φοβερῶν γεγονότων, ἓνα ζωντανὸ συμβάν — σκληρὸ, ἀναπότερπτο, ἀγωνιώδεις — στὴ συνείδηση *ὀλόκληρου* τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐγίνε πεδίο πολιτικῆς καὶ ἰδεολογικῆς διαμάχης, ἔτσι φορτισμένη καθὼς ἦταν μὲ ὅλες τὶς ἐπιπτώσεις ποὺ εἶχε ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος, ἡ ἐθνικὴ συμφορὰ. Ἐγίνε, ὄχι μόνο γιὰ τοὺς πολιτικούς, τοὺς ἱστορικούς ἢ τὰ πολιτικοποιημένα ἄτομα, ἀλλὰ γιὰ ὅλους, ὀρόσημο (θλιβερό, ἀποθητικὸ, ἀναγκαῖο ἢ ἀνακουφιστικὸ δὲν ἔχει σημασία) γιὰ ὅλη τὴ μετέπειτα ἐξέλιξη ἀκόμη καὶ τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Μπῆκε σὲ κάθε σπιτί Ἑλληνα πολίτη, αὐτόχθονα ἢ πρόσφυγα.

Ποιὲς εἶναι οἱ ἐπιδράσεις ποὺ ἔχουν ἐπὶ τῶν σύγχρονων κοινωνικῶν συνόλων (στὶς κυβερνητικὲς ἐξουσίες, στὰ κόμματα καὶ στὸ κοινοβῆλιο, στὶς κοινωνικὲς ὀμάδες εἴτε ὀργανωμένες εἴτε ὄχι) οἱ σημερινὲς συνθήκες σὰν τὴν Συνθήκη λ.χ. τοῦ Μάαστριχτ; Εἶναι βεβαίως ἐντελῶς διαφορετικὲς. Ἡ κύρια αἰτία ἔγκειται ἀσφαλῶς στὰ ὅτι πρόκειται γιὰ Συνθήκες ὄχι πολεμικῶν ἀλλὰ εἰρηνικῶν διευθετήσεων καὶ δὲν ἄπτονται ἐθνικῶν θεμάτων. Δὲν παύουν ὅμως νὰ εἶναι συμφωνίες μεγάλων ἐθνικῶν παρεμβάσεων, ποὺ θὰ προκαλέσουν βαθεῖς μετασχηματισμοὺς καὶ ἀνασχηματισμοὺς καί — γιὰτὶ ὄχι — καὶ μεγάλες ἀναστατώσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κοινωνιῶν. Τὶς συνθηκὲς αὐτές, ὅπως ξέρουμε, τὶς συνοδεύει ἡ ἔλλειψη πληροφόρησης, ἡ σύγχυση καὶ στὸ βάθος κάποια ἀδιαφορία. Καὶ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἴδιον τῆς δικῆς μας κοινωνίας μόνο, ἀλλὰ ὄλων τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ἔστω καὶ σὲ διαφορετικὴ κλίμακα. Ἦσως νὰ πρόκειται καὶ γιὰ τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς ἐποχῆς ὅπου ἡ ἀπόσταση τῶν κοινωνικῶν ὀμάδων ἀπὸ τὰ κέντρα λήψεως ἀποφάσεων — ὀλοένα καὶ μεγαλύτερη — δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ δημιουργεῖ τέτοιες παρενέργειες, καὶ ἄλλες ἀκόμη. Νὰ ἔνα ἐπιπλέον σημεῖο ποὺ δημιουργεῖ ἀναπόφευκτα ἓνα ἄλλο κλίμα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς καλούμενης «κοινωνίας ὑποδοχῆς», μὲ διαφορετικὸ περιεχόμενο καὶ ποιότητα σὲ σχέση μὲ τὸ κλίμα ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ τὸ '22.

4. Τέλος, ἄς μὴν ξεχνῶμε τὸν *ὑποχρεωτικὸ χαρακτήρα* ποὺ εἶχε τότε ἡ ἀνταλλαγὴ. Στὴν οὐσία διέγραψε ἀπὸ τὴ συλλογιστικὴ τῶν ἰθυόντων (μέσα στὸ ἄκαμπτο νομικὸ ἐπίπεδο) τὸ ἄτομο καὶ τὴ βούλησή του νὰ ἐπιλέγει αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸν τόπο διαμονῆς καὶ κατοικίας του. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ξεσήκωσε σάλο. Σήμερα φοβοῦμαι μήπως ἔχει γίνε, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβουμε, καθεστῶς. Ἐνα καθεστῶς ποὺ, σὲ πλαίσια ἔλλειψης ἐνημέρωσης, ἀποστασιοποίησης, ἀμβλυνσης τῆς εὐαισθησίας τῶν πληθυσμῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν ὀμάδων γιὰ τέτοιου εἶδους θέματα, θὰ παραμείνει ἐγκαθιδρυμένο γιὰ πολὺ, καὶ μὲ βαθιὲς τὶς κοινωνικὲς του συνέπειες καὶ μακροπρόθεσμα.

**Συμπέρασμα:**

Είπαμε ότι οι μελέτες και οι έρευνες, οι αναλύσεις, άκόμα και η κοινή εντύπωση της δεκαετίας του '20 δέν παύουν να τονίζουν τις καινοτομίες της Συνθήκης της Λωζάνης και να υπογραμμίζουν ότι η ίδια ξεπέρασε σε πολλά σημεία τις προηγούμενες της συνθήκες. Νομίζουμε ότι με τὰ παραπάνω φάνηκε ότι η πραγματικότητα που εγκαθιδρύθηκε με τὴ Συνθήκη της Λωζάνης ἔχει ἤδη ὑπερκεραστεί ἀπὸ μιὰν ἄλλη, σημερινὴ πραγματικότητα: Καὶ διαφοροποιήσεις καθεαυτὲς ἔχουν ὑπάρξει (ἱστορικές, ἔθνικές, οἰκονομικές, κοινωνικές...) καὶ ὅ,τι τότε θεωροῦνταν ὡς ἐκρηκτικὴ καινοτομία σήμερα ἐκλαμβάνεται ὡς αὐτονόητο: καὶ δείγματα ὑπάρχουν ὅτι ἡ γενικὴ εὐαισθητοποίηση ἔναντι τέτοιων θεμάτων, προσφυγικῶν ἢ ἄλλων μετακινήσεων, μᾶλλον ἀμβλύνεται παρὰ δυναμώνει.

Ἄς προσεγγίσουμε τώρα τὸ ζήτημα ἀπὸ τὴ δεύτερη ὀπτική του γωνία, με κάπως πιὸ ἐκλεπτυσμένα μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα.

## II. Ἡ στέγαση καὶ ἡ ἐργασία ὡς μέσο κοινωνικῆς ἔνταξης γηγενῶν καὶ προσφύγων

Ὁ Σεπτέμβριος εἶναι, φαίνεται, ὁ μῆνας τῶν Μικρασιατῶν προσφύγων. Δέν εἶναι μόνο ὁ μῆνας πού θυμίζει τὴν καταστρεπτικότερη ἀπὸ τὶς μέρες τῆς Καταστροφῆς, τὴν καταστροφὴ τῆς Σμύρνης: Σεπτέμβριο τοῦ 1924 ὑπογράφεται στὴ Γενεὴ πρόσθετη Πράξι<sup>11</sup>, πού παραχωρεῖ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τὴν ἰδιοκτησία καὶ τὴ διαχείριση ἀγροτικῶν καὶ ἀστικῶν κτημάτων στὴν Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, τὴν Ε.Α.Π. Αὐτὸ κατακυρώνει καὶ τὴν παντοδυναμία τῆς Ε.Α.Π., ἡ ὁποία, Σεπτέμβριο πάλι, ἕνα χρόνο ἠρότερα, ἔπαιρνε τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἴδρυσή της: Στὶς 29 Σεπτεμβρίου τοῦ '23 τὸ Συμβούλιο τῆς Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν —μετὰ ἀπὸ τὴν ἐκδηλωθεῖσα ἐπιθυμία ἀπὸ τὶς Τράπεζες Ἀγγλίας καὶ Ἑλλάδας<sup>12</sup> νὰ χορηγηθεῖ προκαταβολὴ δανείου πού ἐπρόκειτο νὰ συναφθεῖ— ἐνέκρινε «σχέδιον ἀρωγῆς» πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ ὑπέγραψε τὸ «Πρωτόκολλον ἀφορῶν τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἐν Ἑλλάδι προσφύγων καὶ τὴν ἴδρυσιν τῆς Ε.Α.Π.» καθὼς καὶ τὸ προσαρτημένο Καταστατικὸ τῆς.

Ἡ Ε.Α.Π. δέν εἶναι ὁ μόνος ὀργανισμὸς πού ἀσχολεῖται με τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων<sup>13</sup>. Εἶναι ὅμως ὁ πιὸ σημαντικὸς. Ἀπολαμβάνει πλή-

11. Κυρώνεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Βουλὴ τὴν 24ῃ Ὀκτωβρίου.

12. Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.

13. Σὲ δλόκληρη τὴ δεκαετία τοῦ 1920 συναντᾶμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἴδια, τὸ Ταμεῖο Περιθάλψεως Προσφύγων, τὴ Διεύθυνση Ἀστικῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων τοῦ Ὑπουργείου Προνόιας, Ὑγεινῆς καὶ Ἀντιλήψεως, τὴ Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων, τὴν Ὑ.Δ.Α.Π.Σ., τὴν ἀρμόδια Ὑπηρεσία τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος.

ρους αὐτονομίας καὶ ἐλευθερίας στὶς κινήσεις της. Γαῖες καὶ κεφάλαια τῆς παραχωροῦνται. Ἡ διοίκησή της, ὑπαγόμενη κατὰ τὸ ἥμισυ στὴν ΚΤΕ καὶ κατὰ τὸ ἄλλο ἥμισυ στὴ δικαιοδοσία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, εἶναι πανίσχυρη. Τὰ γραφεῖα της ἀπλώνονται σὲ δίκτυο ποῦ καλύπτει ὀλόκληρη τὴν ἐπικράτεια. Τὸ νὰ ἀνιχνεύσεις τὴν πολιτικὴ τῆς Ε.Α.Π. σημαίνει ὅτι μπορεῖς νὰ «διαβάσεις» ὀλόκληρη τὴν πολιτικὴ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ἄς δοῦμε λοιπὸν τὶς βασικὲς ἀρχές της:

1. Ἡ Ε.Α.Π. γνωρίζει τὶ πολὺπλοκὴ σημασία ἔχει ἡ στέγαση γιὰ τὴν ἔνταξη στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Καὶ ἔχει κατ' ἐπανάληψη διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι χρονίζουσα ἔλλειψη ἱκανοποιητικῆς στέγης καὶ περιθωριοποίηση τοῦ προσφυγικοῦ στοιχείου σημαίνει κινδύνους γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. (Τὸ πῶς ὁ καθένας ἀντιλαμβάνεται αὐτοὺς τοὺς κινδύνους, εἶναι ἄλλη ὑπόθεση). Συνειδητοποιεῖ λοιπὸν ἀμέσως τὸν κίνδυνο τῆς διαιώνισης τῆς προσωρινῆς στέγης. Τὴν ἐπομένῃ τῆς Καταστροφῆς ἢ Ἑλλάδα, καὶ κυρίως φυσικὰ ἢ Ἀθήνα, εἶναι πλημμυρισμένη ἀπὸ προσωρινὰ καταλύματα, μὲ ὅλη τὴν ἀθλιότητα ποῦ αὐτὰ παρουσιάζουν. Σκηνὲς στοὺς ὑπαίθριους χώρους, κατελημμένα σχολεῖα, θέατρα, δημόσια κτίρια, ἀποθήκες. Ἡ Ε.Α.Π. διαγράφει ἀπὸ τὴ συλλογιστικὴ της κάθε σκέψη παράτασης τῆς προσωρινῆς στέγασης (τῆς ὁποίας εἶχε προγενέστερα ἐπιληφθεῖ τὸ Ταμεῖο Περιθάλψεως Προσφύγων) καὶ καταργεῖ κάθε δραστηριότητα πρόχειρου καταλύματος. Κατασκευάζει ἀποκλειστικὰ μόνιμη στέγη. Ἡ προσωρινότητα δὲν ἔλειψε βέβαια τὰ ἐπόμενα χρόνια. Ἐκλαμβανόταν ὁμως ὡς «κατ' ἐξαιρέσει» καὶ ὡς ἀδυναμία τῆς κρατικῆς στεγαστικῆς πολιτικῆς· δὲν ἀνῆκε ἐπισήμως στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς τελευταίας.

Ἡ διορατικὴ αὐτὴ πολιτικὴ, συγκρινόμενη μὲ τὴ μορφή ποῦ παρουσιάζει ἡ στεγαστικὴ πολιτικὴ σήμερα ἔναντι τῶν ὀξύτατων στεγαστικῶν προβλημάτων στὶς μεγαλουπόλεις τοῦ τρίτου κόσμου, ἀλλὰ καὶ στὶς εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες, φαντάζει ἰδιαίτερα συνετὴ. Ἴσχυει δηλαδὴ καὶ γιὰ τὸν ἄθλιο προσωρινὸ καταυλισμὸ αὐτὸ ποῦ ἀναφέρθηκε γιὰ τὴν υποχρεωτικὴ μετακίνηση τῶν πληθυσμῶν. Τότε ἦταν κάτι τὸ ἀνήκουστο, τὸ ἐξωφρενικὸ. Σήμερα, μοιάζει σὰν φυσιολογικὸ. Πραγματικά, παρότι ἡ κατάσταση αὐτὴ ἔχει ἀριθμητικὰ ὑποχωρήσει, ἡ «μονίμως προσωρινὴ στέγη» στὶς μεγαλουπόλεις ἔχει γίνει καθεστῶς. Στὸ Λονδίνο φαίνεται πῶς ὄλο καὶ ἀυξάνει ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνθρώπων ποῦ κοιμοῦνται σὲ χαρτοκοῦτια. Στὴ Γαλλία ἀναφέρεται ὄλο καὶ μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἀτόμων ποῦ κοιμοῦνται σὲ «κινητὴ στέγη», λ.χ. σὲ μικρὰ φορτηγὰ αὐτοκίνητα. Στὶς ἔρευνες κοινωνιολόγων καὶ ἀρχιτεκτόνων ὄλοένα καὶ περισσότερο ἐμφανίζεται ὡς μόνιμο μέγεθος καὶ σταθερὰ ὑπαρκτὸ κοινωνικὸ πρόβλημα ἡ «πρόσκαιρη στέγη».

2. Δεύτερη ἀρχὴ τῆς ἐπίσημης στεγαστικῆς πολιτικῆς: Ἔστω καὶ ἔμμεσα —ἀνομολόγητα— οἱ πρόσφυγες ἀποκαθίστανται κατ' ἀναλογίαν μὲ τὴν προγενέστερη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ τους κατάσταση (ὡς ἓνα βαθμὸ μόνον, βέβαια). Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ κάνουμε μιὰ διεξοδικότερη διερεύνηση.

Ἡ ἄποψη αὐτή, πού ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἀπό παλιότερα<sup>14</sup>, ἐλέγχεται σὲ πολλοὺς τομεῖς, καὶ στὸ θέμα τῆς στέγασης ἰδιαίτερα. Πρῶτα-πρῶτα, ἡ ἴδια ἡ Σύμβαση τῆς Ἐνταλλαγῆς χαράζει τὴν κατεύθυνση αὐτή:

«*Ἄρθρον 14.*

*[Ἡ ἐγκαταλειφθεῖσα περιουσία τοῦ μετανάστη] θέλει παραμείνει εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Κυβερνήσεως ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ὁποίας αὐτή κεῖται. Οὗτος δικαιούται κατ' ἀρχὴν νὰ λάβῃ ἐν τῇ χώρᾳ ἔνθα μεταναστεύει καὶ διὰ τὰ ποσὰ ἅτινα τῷ ὀφείλονται περιουσίαν ἴσης ἀξίας καὶ τῆς αὐτῆς φύσεως οἷα ἢ παρ' αὐτοῦ ἐγκαταλειφθεῖσα»<sup>15</sup>.*

Στὰ ἴδια πλαίσια κινεῖται καὶ ἡ καθημερινὴ πρακτικὴ τῆς στέγασης. Οἱ πρόσφυγες δὲν ἀντιμετωπίζονται ὡς ἓνα ἐνιαῖο σύνολο ἀναξιοπαθόντων. Παρά τὴν ἐντὸς τοῦ κάθε κρατικοῦ προσφυγικοῦ οἰκισμοῦ ἀναμφίβολη φοβερὴ ὁμοιομορφία, ὥστόσο οἱ οἰκισμοὶ διαφοροποιοῦνται ἐλαφρὰ ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον. Ἄλλου ἐπιπέδου ἢ Κοκκινιά, ἄλλου ἢ Νέα Ἴωνία (μὲ ἀφθονία π.χ. νεροῦ ἢ δεύτερη, σὲ μιὰ Ἀθήνα μάλλον διψασμένη). Διαφοροποιήμενες εἶναι καὶ οἱ κατοικίες τοῦ ἐνὸς οἰκισμοῦ ὡς πρὸς τὶς κατοικίες τοῦ ἄλλου, τόσο ἐμβαδὸν ὅσο καὶ στὴ λειτουργικὴ πληρότητα καὶ τὴν κατασκευή. Διακεκριμένων κοινωνικοοικονομικῶν ἐπιπέδων εἶναι καὶ τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ πού καταλαμβάνει τοὺς χώρους κατοικίας. Εἶναι ἄγνωστος ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο γινόταν τελικὰ ἡ ἐπιλογή. Ὅμως, ἀνίσχυροι οἰκονομικὰ οἱ πρόσφυγες τῆς μιᾶς γειτονιάς, μικροτεχνίτες καὶ μικροαστοὶ οἱ ἄλλοι καὶ μὲ προοπτικὲς ἐργασιακῆς ἀποκατάστασης καὶ κοινωνικῆς ἀνόδου. Ἐπρόκειτο, στ' ἀλήθεια, γιὰ μιὰ στεγαστικὴ πολιτικὴ ἀναδόμησης καὶ διατήρησης, κατὰ τὸ δυνατόν, τῶν προγενέστερων κοινωνικῶν δομῶν.

Μιὰ ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις πού ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ στάση πού υἱοθετήθηκε στὴ συνέχεια ἀπὸ τὴν Ε.Α.Π. καὶ τὶς ὑπηρεσίες προσφυγικῆς ἀποκατάστασης τῆς κρατικῆς μηχανῆς. Συνίσταται στὸ πέρασμα τοῦ πρόσφυγα ἀπὸ τὴν κατηγορία τοῦ ἐνοικιαστῆ στὴν κατηγορία τοῦ ἰδιοκτήτη. Πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '20 παρατηροῦμε καὶ τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζα νὰ ἀντικαθιστᾷ, καὶ αὐτὴ, τὶς διαδικασίες ἐνοικιάσεως μὲ διαδικασίες πωλήσεως οἰκῶν καὶ οἰκοπέδων. Καὶ ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ καὶ νὰ διενεργεῖ δημοπρατήσεις πού ὀδηγοῦν σὲ παραχωρήσεις τίτλων ἰδιοκτησίας ὄχι στοὺς ἔχοντες τὶς μεγαλύτερες στεγαστικὲς ἀνάγκες, ἀλλὰ στοὺς ἰσχυρότερους πλειοδότες.

Ὅλα αὐτὰ εἶναι στοιχεῖα τῆς στεγαστικῆς ἰδεολογίας καὶ πολιτικῆς πού δὲν εἶναι πρωτόγνωρα στὴ διεθνή ἱστορία τῆς κοινωνικῆς στέγης οὔτε ἐφαρμόστηκαν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν περίπτωσή τῶν δικῶν μας προσφύγων τοῦ '22. Γιὰ παράδειγμα στὴ Γαλλία, τὴν πρωτοπόρα στὰ θέματα κατοικίας

14. *Κοινωνικοὶ μετασχηματισμοί...*, σσ. 189-256.

15. Σύμβασις περὶ ἀνταλλαγῆς..., ὅ.π.

γία τὰ ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα, ἡ κοινωνικὴ κατοικία ξεκίνησε ὡς φθηνὴ κατοικία<sup>16</sup>, συνεχίστηκε γιὰ πολλές δεκαετίες ὡς κατοικία χαμηλοῦ ἐνοικίου<sup>17</sup> καί, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, ἐδῶ καὶ δεκαπέντε περίπου χρόνια ἡ κρατικὴ πολιτικὴ ἐπιστρέφει στὸ καθεστῶς τῆς πώλησης τῶν κατοικιῶν καὶ στὴ δημιουργία ἰδιοκτητῶν μάλλον παρὰ ἐνοικιαστῶν.

Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι αὐτὲς οἱ διακυμάνσεις τῆς ἐκάστοτε κρατικῆς στεγα-στικῆς πολιτικῆς ἀπεικονίζουν τὶς δομὲς καὶ ἀκολουθοῦν τοὺς γενικότερους κοινωνικοὺς μετασχηματισμοὺς τοῦ πρὸς στέγασιν πληθυσμοῦ. Στὸ παράδειγμα τῶν προσφύγων τοῦ '22 φαίνεται πῶς ὑπάρχει μιὰ πραγματικὴ *διαστρωμάτωση*, ποὺ ἀντικαθρεφτίζεται εἴτε στὴν οικονομικὴ τους ἐπιφάνεια εἴτε στὴν κατοικία τους εἴτε ἄλλοῦ. Γιὰ παράδειγμα, ἔξω ἀπὸ τὸν προσφυγικὸ οἰκισμό καὶ πέρα καὶ ἀπὸ τὶς διαφοροποιήσεις ποὺ ὁ ἴδιος ἐμπεριέχει, ὑπάρχει καὶ ἓνα ἀκόμα πιὸ προλεταριοποιημένο τμήμα προσφύγων. Εἶναι οἱ ἐξαθλιωμένες μάζες ποῦ, μὴν καταφέροντας νὰ προσεγγίσουν τὴν κρατικὴ μέρμινα, ἐγκαθίστανται στὶς παρυφῆς τῶν οἰκιῶν (καὶ τῆς κοινωνίας) ἢ στοὺς κοινόχρηστους χώρους τῶν οἰκισμῶν, λ.χ. στὰ πλυντήρια ἢ στὰ λιγοστὰ κενὰ ἀνάμεσα στοὺς ἤδη πυκνοδομημένους οἰκίσκους, δημιουργώντας προβλήματα καὶ ὀξύνσεις ἀκόμα καὶ ἀνάμεσα στοὺς ἴδιους τοὺς πρόσφυγες.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὑπάρχουν καὶ πρόσφυγες οἰκονομικὰ ἱκανοί, ποὺ μποροῦν καὶ περιφρονοῦν τὴν κρατικὴ φιλάνθρωπη παρέμβαση. Αὐτοὶ εἴτε ἀναμιγνύονται μὲ τοὺς γηγενεῖς στὶς ἐντὸς τοῦ ἀθηναϊκοῦ κέντρου κατοικίες εἴτε προβαίνουν σὲ ἄλλης κατηγορίας ἐγκατάσταση, μέσω τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας αὐτῆ τῆ φορά: Συνεταιρισμός, ἀγορὰ ἔκτασης σὲ προνομιοῦχο περιοχὴ τῆς περιφέρειας τῆς πρωτεύουσας, χωρισμὸς οἰκοπεδικῶν τεμαχίων, δάνεια, ἀνέγερση ἀστικῶν οἰκῶν ποιότητας. Ἡ Νέα Σμύρνη πλησιάζει νὰ φτάσει τὶς οἰκιστικὲς ἐπιδόσεις τῆς εὐπορης ἀστικῆς τάξης ποῦ, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ ἀργότερα, δημιουργεῖ τὰ δικά της προάστεια: Ψυχικὸ, Φιλοθέη καὶ ἄλλα.

Δὲν κουράζεται κανεὶς νὰ ἐπαναλαμβάνει ὅτι τὸ προσφυγικὸ δυναμικὸ βίωσε τὸ φαινόμενο τῆς ἐντάξεως του στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία ταυτόχρονα μὲ τὴν ἀναδόμησή του κατ' εἰκόνα τῶν προγενέστερων κοινωνικῶν δομῶν τῶν ὁποίων ἦταν φορέας. Οἱ πρόσφυγες ἀναδομοῦνταν στὶς πρότερες κοινωνικὲς κατηγορίες καὶ ἐντάσσονταν στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία «κατὰ τάξεις». Οἱ δύο αὐτὲς πολύπλοκες κοινωνικὲς διεργασίες ἔδρασαν, κατὰ τὴ γνώμη μου, συμπληρωματικὰ καὶ καταλυτικὰ ἢ μιὰ ὡς πρὸς τὴν ἄλλη. Ἐχομε ἐξηγήσει καὶ ἄλλοῦ τὴ λογικὴ αὐτῆς τῆς συγχώνευσης. Δὲν ἦταν ἀσφαλῶς μόνον θέμα κρατικῆς πολιτικῆς. Ἦταν καὶ τὸ ἰδιαίτερο γεγονός ὅτι ἡ μικρασιατικὴ κοινωνία ἀποσπᾶστηκε καὶ μεταφυτεύτηκε στὴ νέα πόλη καὶ τὴν ὑπαιθρο

16. H.B.M. = Habitations à Bon Marché.

17. H.L.M. = Habitations à Loyer Modéré.

αυτούσια, με σαφείς τις τάσεις αναδόμησης και αναδιαστρωμάτωσής της. Οι Έλληνες πρόσφυγες συνολικά ήταν μόνο στην επιφάνεια μιιά όμοιογενής, προλεταριοποιημένη μάζα. Μέσα της ή μάζα αυτή έφερνε τὰ σπέρματα τής αναδόμησης της, πού με τήν εϋνοϊκή εϋκαιρία τής αναπτυσσόμενης κοινωνίας ύποδοχής και με τήν κρατική πολιτική βρήκε διέξοδο για νά πραγματοποιηθεί, όδηγώντας στην κοινωνική ένταξη και άμοιβαία άφομοίωση. Άλλωστε και τó κοινωνικό παρελθόν τών προσφύγων ήταν διπλά ύποβοηθητικό, καθώς συνίστατο σε μιιά δομή κοινωνικής στρωμάτωσης πού, παρά τις όποιεςδήποτε έσωτερικές διαφοροποιήσεις, διαβιούσε έν ίσορροπία και με σχετική κοινωνική άρμονία.

Και τó έρώτημα πού τίθεται είναι: Σήμερα θά μπορούσε άραγε κανείς νά άνιχνεύσει τέτοιες ή παρόμοιες προϋποθέσεις στα προσφάτως άφικνούμενα προσφυγικά σύνολα; Μήπως μιιά άνωθυμία, μιιά έλλειψη πολιτιστικής συνοχής, μιιά κοινωνική άσυνέχεια, μιιά έσωτερική άποξένωση είναι μάλλον τὰ χαρακτηριστικά τής σημερινής κατάστασης; Και μήπως οί λόγοι αυτοί άκυρώνουν στο έσωτερικό τών άφικνούμενων πληθυσμών τήν έλπίδα νά άναπτυχθεί μιιά δυναμική πού θά όδηγούσε στην επιθυμητή κοινωνική ένταξη και άναβάθμιση; Άσφαλώς πρέπει νά γίνουν κοινωνιολογικές, δημογραφικές, στατιστικές έρευνες για νά άποκρυπτογραφήσουν έξονυχιστικά τήν πραγματική εικόνα τών 500.000 (κατά τις κυβερνητικές εκτιμήσεις) πρόσφατα άφικθέντων στη χώρα μας. Άλλά για τήν ώρα μπορούμε νά διατυπώσουμε συνοπτικά ως ύπόθεση εργασίας τή γνώμη ότι τó σύνολο τών ανθρώπων αυτών, μικρότερο σε αριθμό αλλά ριζικά διάφορο στη δομή του άπό τών Μικρασιατών προσφύγων τού '22, άποτελεί σύνολο πού δέν ύπόσχεται ένεργητική, έποικοδομητική, δυναμική στάση στις εϋρύτατες και πολύπλοκες διαδικασίες τής κοινωνικής άφομοίωσης.

3. Ένα άλλο σημείο όπου έμφανίζονται άναλογίες, άλλά και σαφείς κατά βάθος διαφοροποιήσεις άνάμεσα στο '22 και τó '92, είναι τó ζήτημα τής άνεργίας τών προσφύγων, και συγκεκριμένα ή μορφή και τó περιεχόμενο της. Τó προλεταριοποιημένο τμήμα τών άστών προσφύγων τού '22 ήταν άστεγο (στην άρχή τουλάχιστον), άεργο, φτωχό, περιθωριοποιημένο. Ήταν έκ πρώτης όψεως ό,τι είναι τó προλεταριοποιημένο τμήμα, άντιστοίχως, τών κατοίκων τών ύποβαθμισμένων περιφερειακών δακτυλίων γύρω άπό τις σημερινές μεγαλουπόλεις. Όστόσο, στο βάθος οί διαφορές είναι ύπαρκτές.

Άς καταγράψουμε τήν εικόνα τής άνεργίας σήμερα: Για τὰ 13 έκατομμύρια άνέργων τó 1992, (άπό τὰ 53 έκατομμύρια τών φτωχών τών Εϋρώπης, τής Εϋρώπης τών Δώδεκα, δηλαδή τής Εϋρώπης τών 340 έκατομμυρίων κατοίκων) γράφονται πσλλά. Πολλοί λένε ότι οϋτε οί φτωχοί είναι στο άκέραιο φτωχοί, οϋτε οί άνεργοι είναι άπαραιτήτως φτωχοί. Ό αριθμός τών δεύτερων (τών άνέργων) λέγεται ότι κακώς έμφανίζεται τόσο ύπερβολικός, διότι κακώς παραγνωρίζεται ή δέν συνυπολογίζεται τó γεγονός ότι στην άνεπτυγμένη Εϋρώπη δέχονται «άξιοσημείωτα βοθηήματα έκ μέρους τής πολιτικής τής πρόνοιας». Άλλά και ό αριθμός τών φτωχών, ίσχυρίζονται πολλοί, πα-

ρουσιάζεται τεράστιος λόγω του ότι τα στατιστικά όρια τής φτώχειας είναι υπερβολικά υψηλά και, κατά συνέπεια «χωρούν πολλούς»<sup>18</sup>.

Τίποτα από αυτά τα δύο δεν συνέβαινε με τον άνεργο πρόσφυγα του '22. Οί άνεργοί εκεί ήταν άνεργοι και οί φτωχοί φτωχοί. Άντικειμενικά λοιπόν, αν συγκρίνουμε τις κατηγορίες εκείνες των άπόρων με τις σημερινές, δυσμενέστερη θά παρουσιαζόταν ή τότε κατάσταση. Όμως, στη σημερινή εποχή διαθέτουμε πιό λεπτεπίλεπτες προσεγγίσεις για τή φτώχεια και τήν περιθωριοποίηση και ή άνεργία δέν λειτουργεί, κοινωνικά, μόνον ως ένα στοιχείμα προσφοράς και ζήτησης.

Πρώτα-πρώτα είναι ή *έκπαιδευση*. Στις μέρες μας, ως μὴν τὸ ξεχνούμε, θεωρείται περισσότερο «αὐτονόητη» ἀπὸ ὅσο ἄλλοτε, γι' αὐτὸ και ή ἔλλειψη τής περισσότερης «ἀπαράδεκτη». Οί ἀναλύσεις λένε ὅτι ὄχι μόνον ή ἔλλειψη ἀπολυτηρίου τοῦ Λυκείου λειτουργεί ὡς ἀνασταλτικός παράγων στοὺς μελλοντικούς ἐργοδότες, ἀλλὰ ὅτι ἀκόμα και ή καθυστέρηση ἀπόκτησής του δημιουργεί ὑποψίες... Νὰ ἔνα σημεῖο, ή μόρφωση, στὸ ὁποῖο οί πρόσφυγες, πού, ὅπως εἶναι ἐν γένει γνωστό, «ἤξεραν γράμματα», δέν ὕστεροῦσαν και δέν ὑπολείπονταν τῶν γηγενῶν, στήν κοινή τουλάχιστον συνείδηση.

Ἡ *εἰδίκευση* στήν ἐπαγγελματική κατάρτιση εἶναι μιὰ ἄλλη συνιστώσα τοῦ ζητήματος τής ἐργασίας. Τότε ἔπαιξε σημαντικό, ἀλλὰ σήμερα παίζει πολὺ σημαντικότερο ρόλο στήν ἐξεύρεση ἐργασίας — πράγμα πὸ ἐξηγείται ἀπὸ τήν ὑπερανάπτυξη τῶν τεχνολογικῶν δεδομένων. Τὸ γεγονός αὐτὸ δημιουργεί πρόσθετες ἐπιπτώσεις: Παρόλο πὸ στή χώρα μας, ἀλλὰ και ἄλλου, εἶναι ἐντέλει ἀκόμα μεγάλο τὸ ποσοστὸ ἀναγκῶν σὲ ἀνειδίκευτα χέρια, ή ἐξειδίκευση ὡς *ἀξία* τής ἐποχῆς μας και, ἀντιστρόφως, ή μὴ ἀπόκτησή της ἀπὸ τὸν ἐργαζόμενο παίζει και ρόλο συναισθηματικὸ και ἠθικὸ και ψυχολογικὸ και δημιουργεί πρόσθετο ἄγχος. Ξέρουμε πόσο οί πρόσφυγες τοῦ '22 ὑπερτεροῦσαν στὸ σημεῖο αὐτὸ και πόσο τοῦτο τοὺς βοήθησε και πρακτικά και ἠθικά. Τὶ ἀποτελέσματα θά μᾶς ἔδινε ἄραγε μιὰ ἀνάλυση τοῦ ζητήματος αὐτοῦ για τοὺς σημερινούς πάσης φύσεως πρόσφυγες σὲ σχέση με τοὺς γηγενεῖς ἐργαζόμενους πληθυσμούς;

Ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά φαίνεται ὅτι στις μεγάλες εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες και σὲ ἄλλα ἀστικά κέντρα, ἐνοχοποιεῖται και τὸ χρώμα. Ἄλλὰ και ή γειτονία ἐπίσης. Γράφουν οί κοινωνιολογικὲς ἀναλύσεις: «Ἄν ἔστω και λίγο ή σχολικὴ ἀποτυχία ή ή ἀποπομπή ἀπὸ τὸ σχολεῖο συνδυαστεῖ με κάποιους ἄλλους δείκτες — γειτονία γνωστὴ ὡς «δύσκολη», χρώμα ἐλαφρῶς πιό σκούρο, ἔνα ἐπώνυμο κάπως διαφορετικὸ — οί μηχανισμοὶ τής ἀπόρριψης και τής περιθωριοποίησης ἀρχίζουν αὐτομάτως νὰ λειτουργοῦν...». Στὸ σημεῖο αὐτὸ τής γειτονίας και τῶν διακρίσεων στις ὁποῖες ὁ προσφυγικὸς οἰκισμὸς πα-

18. Denis Clerc, De la production des richesses à la production des exclus, *Le Monde diplomatique*, Ἰούλιος 1992.

ραπέμπει, οί πρόσφυγές μας του '22 θά είχαν πολλά νά διηγηθοῦν. Ἄλλά και οί ἐργατικοί οἰκισμοί (ἦ και κάποιοι οἰκισμοί *ἀνέργων*) δὲν πάνε πίσω.

Συμπερασματικά: Εἶναι δύσκολο νά συγκρίνουμε τις βάρβαρες συνέπειες τῆς φτώχειας και τῆς ἀνεργίας τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα μας —και μάλιστα σὲ μιὰ κοινωνία μὲ ἀρκετές ὑστερήσεις ὅπως ἡ ἐλληνική— μὲ τις ὑποуλες συνέπειες τῆς ἀνεργίας τῶν σημερινῶν (ἦ και τῶν αὐριανῶν) ἀναπτυγμένων κοινωνιῶν. Πρόκειται γιὰ δυὸ μορφές ψυχοκοινωνικοῦ ἄγχους ποῦ στιγματίζουν και ἐξουθενῶνουν εἴτε τὸν πρόσφυγα εἴτε τὸν γηγενή, ἀλλὰ κατὰ διαφοροτικό τρόπο ἡ κάθε μιὰ, ἐξ οὗ και τὸ μὴ συγκρίσιμο τῶν μεγεθῶν. Σήμερα, σὲ μιὰ ἐποχή τεχνολογικῶν μεταβολῶν —ἄρα και ἐργασιακῆς ρευστότητας—, ὁ ἀνεργος δὲν ἀρκεῖ νά βρεῖ μιὰ ἐργασία· πρέπει και νά μπορεῖ νά τῆ διατηρήσει. Τὸ ἄγχος τῆς διατήρησης τῆς ἐργασίας εἶναι ἰσότιμο μὲ τὸ ἄγχος τῆς ἀνεργίας. Οἱ κοινωνιολόγοι, ἀναλύοντας τὴν ἐποχή μας, μιλοῦν ἐπίσης γιὰ τὴν «ψύχωση τῆς ἀποτυχίας»<sup>19</sup> ποῦ δημιουργεῖ στὸ ἄτομο ἡ παρατεταμένη ἀνεργία μέσα σ' ἕναν κόσμο ποῦ, φαινομενικῶς τουλάχιστον, εὐημερεῖ. Ἡ παρατεταμένη ἀνεργία στιγματίζει, λένε. Τὸ αἶσθημα αὐτὸ εἶναι διαφοροτικό ἀπὸ τὴν πικρία και τὴν ἀγωνία τοῦ Ἑλληνα πρόσφυγα τοῦ '22. Ἄλλὰ εἶναι ἐπίσης ὀδυνηρό.

4. Περνῶ σὲ μιὰ τελευταία παρατήρηση γιὰ τὴν κοινωνική ἐνταξη τῶν ἀστῶν προσφύγων τοῦ '22. Εἶναι ἡ στάση τους στὰ περιθώρια τῶν τυπικῶν, θεσμοθετημένων διαδικασιῶν ἐνταξίης τους στὴν κοινωνική δομή: ἡ ἄτυπη, πηγαία, κοινωνική συμπεριφορά τους.

Τὰ προλεταριοποιημένα κοινωνικά στρώματα τῆς ἐποχῆς και κυρίως τὰ προσφυγικά ἀναπτύσσουν δικούς τους, αὐθόρμητους, πηγαίους τρόπους νά χρησιμοποιοῦν και νά τροποποιοῦν τὸ περιβάλλον τους σύμφωνα μὲ τις ἀνάγκες τους και τὰ βιώματά τους. Ἄς μὴν ἀναφέρουμε ἐδῶ ἀναλυτικὰ τὸν τρόπο ὀργάνωσης τοῦ περιβάλλοντος και τὴ διευθέτηση ἢ τὴ μικροδιακόσμηση τῆς κατοικίας. Ἄς θυμηθοῦμε ὅμως πόσο τὸ προσφυγικό σπῆτι ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ ντόπιο και ἀναδεικνύει μιὰν ἀλλοιώτικη, ἰδιάζουσα κουλτούρα.

Δεύτερον, ἔχουν συμμετοχή στὴν πολιτική ζωὴ τοῦ τόπου εἴτε ὡς ψηφοφόροι εἴτε ὡς ἐνεργὰ μέλη και ἐμφανίζονται ὡς συμπαγεῖς κοινωνικὲς ὁμάδες μὲ ξεχωριστὴ πολιτική συμπεριφορά. Εἶναι γνωστὸ και ἀπὸ πολλές ἀξιόλογες σχετικὲς μελέτες ὅτι οἱ πρόσφυγες τοῦ '22 ἀποτελοῦν κατ' ἀρχὰς συμπαγὲς ἐκλογικό σῶμα ψηφοφόρων μὲ ξεκαθαρισμένες ἀπόψεις, κριτική στάση και διατυπωμένα αἰτήματα και συγκεκριμένες προσδοκίες. Μὲ ἀστικό, φιλελεύθερο πολιτικό ὑπόβαθρο, μὲ ἐντονη τὴ συναισθηματικὴ ἐμπλοκή τους στὰ ἐλληνικά πολιτικά πράγματα, μὲ ἀγανάκτηση ἀπέναντι στὸ Λαϊκό Κόμμα (στὸ βαθμὸ ποῦ τὸ θεωροῦν ὑπαίτιο γιὰ τὴν κακὴ τροπὴ ποῦ πῆρε ἢ «ὑπόθεσή» τους), μὲ διατρανωμένη ἀφοσίωση στὴ μιὰ ἀπὸ τις ἰσχυρές πολι-

19. Ὁ.π.

τικές φυσιογνωμίες τῆς ἐποχῆς —καὶ ὀλόκληρης τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ἱστορίας—, τὸν Βενιζέλο. Δηλαδή, ἓνα κοινωνικὸ σύνολο μὲ δυναμικὴ πολιτικὴ συμπεριφορά. Ἐξάλλου, ὅταν ἀργότερα κρίνουν πὼς τὸ Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων ἀσκεῖ συντηρητικὴ πολιτικὴ καὶ ἀθετεῖ τὶς ὑποσχέσεις του ἢ δὲν ὑποστηρίζει ὅσο ἐκεῖνοι ἀνέμεναν τὰ συμφέροντά τους, στρέφονται μαζικά, ὅπως ξέρουμε, πρὸς τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα τῆς Ἑλλάδας, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπίσης ἀναπτύσσουν ἰσχυροὺς δεσμοὺς εἴτε στὰ ἴδια τὰ ὄργανα τοῦ κόμματος εἴτε στοὺς συνδικαλιστικoὺς φορεῖς του.

Τρίτον, ἔχουν ἀναπτύξει τρόπους ἔκφρασης δυναμικοὺς, σημαντικοὺς στὸ πεδίο ποῦ ἀποκαλοῦμε γενικότερα «κουλτούρα τῆς καθημερινῆς ζωῆς» —καὶ ἀναφέρω ὡς κορυφαῖα παραδείγματα ὄχι μόνον τρόπους συμπεριφορᾶς ποῦ διατηρήθηκε καὶ ἐπιβίωσε ἐν μέσω καινούριων προτύπων, ἀλλὰ καὶ τρόπους μαγειρικῆς, ἢ, κυρίως, τρόπους ἔκφρασης μέσω τῆς λαϊκῆς μουσικῆς. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ἡ διάκριση τῶν Μικρασιατῶν προσφύγων σὲ αὐτὴν τὴν τελευταία δὲν αἰτιολογεῖται μόνον μὲ κριτήρια ποιότητος ἢ ἀξιόμηνους καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ ἀποτελεῖ μοναδικὸ στὸ εἶδος τοῦ φαινομένου: Ἐπηρέασε τὴ ζωὴ καὶ τὸν τρόπο ἔκφρασης ἄλλων περιθωριακῶν στρωμάτων (ρεμπέτες κτλ.), ἀλλὰ καὶ ἀναδείχθηκε σὲ σπάνιο παράδειγμα λαϊκῆς μουσικῆς τῆς πόλης, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἔκφραστικὲς δυνατότητες τῆς ὑπαίθρου ποῦ ἀποτελοῦν φαινόμενο πιὸ συνηθισμένο.

Τέλος, νομίζω ὅτι εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ προσφυγικὸ στοιχεῖο ἀνέπτυξε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀξιόλογα δίκτυα ἀλληλεγγύης<sup>20</sup>. Ἄφου στὴ δεκαετία τοῦ '50 τὸ «καλάθι ἀπὸ τὸ χωριὸ» στήριξε γενιὲς ὀλόκληρες ἐσωτερικῶν μεταναστῶν —καὶ ἦταν μιὰ μόνον ἀπὸ τὶς πολλὰς μορφὲς ἀλληλεγγύης— θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴν ἐλέγξουμε τὶ εἶδους δίκτυα ἀλληλεγγύης, συναφῆ μὲ τὴ δικὴ του πολιτιστικὴ ὄντοτητα καὶ ἀνάλογα μὲ τὶς δυνατότητές του, εἶχε ἀναπτύξει τὸ δυναμικὸ καὶ συναισθηματικὸ προσφυγικὸ στοιχεῖο.

Ὅλα τὰ παραπάνω ἔχουν λίγο-πολὺ ἐρευνηθεῖ (ἴσως τὸ τελευταῖο κάπως λιγότερο), ἀλλὰ ἔχουν ἐξεταστεῖ μεμονωμένα τὸ καθένα. Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ αξία τους ἔγκειται στὴ διαπλοκὴ καὶ στὶς ἀλληλεπιδράσεις αὐτῶν τῶν «κοινωνικῶν στάσεων», γιατί αὐτὲς δείχνουν ὅτι οἱ πρόσφυγες τοῦ '22 ἦταν στὸν περιθώριό τῆς κοινωνίας, ἦταν οἱ ἴδιοι ἓνα περιθώριο (πρὶν ἀναδομηθεῖν κοινωνικά), ἀλλὰ ἓνα περιθώριο ὄχι ἀνομικό, ἦταν ἓνα περιθώριο μὲ συνοχή, μὲ πολιτιστικὴ καὶ κοινωνικὴ δυναμικὴ καὶ μὲ μιὰ ἰδιάζουσα «αἴσθησις τοῦ πολίτη», βασισμένη ἴσως σὲ νοσταλγικά στερεότυπα, ἀλλὰ πάντως ὑπαρκτή.

Τὶ ἀπὸ αὐτὰ ἰσχύει στὰ σημερινὰ περιθωριοποιημένα κοινωνικά στρώματα, ποῦ οὔτε τὸ περίγραμμά τους δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ὀρίσει... Μήπως

20. Vika Guizéli, Maria Mantouvalou, *Vers de nouvelles formes de démocratie, de solidarité, d'intégration ou d'exclusion urbaines*, πολυγρ., ARCI, σ. 13.

εΐμαστε κατ' ἐξοχήν ἐμπρὸς στὸ φαινόμενο ὅπου ἡ λεγόμενη «κουλούρα τοῦ φτωχοῦ»<sup>21</sup> ἔχει ἐξανεμιστεῖ, καὶ μήπως αὐτὸ εἶναι ἓνα τεράστιας σημασίας συστατικὸ τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν μας;

Ἄς συνοψίσουμε, καταλήγοντας σὲ ἓνα συμπέρασμα-ἐρώτημα: Εἶπαμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι τὸ προσφυγικὸ ζήτημα τοῦ '22 μπορεῖ νὰ ἐξεταστῆ καὶ μέσα ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον μας γιὰ τὴν πόλη. Σχεδὸν παντοῦ στὸν κόσμον ἡ πόλη εἶναι ὁ τόπος στὸν ὁποῖο καθρεφτίζεται τὸ περίγραμμα τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ τὴν παράγει. Σιγά-σιγά ὅμως ἡ ἀστικοποίηση (ἢ urbanisation) ἔγινε συνώνυμο τῆς διάσπασης τῶν κοινωνικῶν δεσμῶν, ὅπου οἱ πιὸ μειονεκτικοὶ πληθυσμοὶ βρίσκονται ἐξωθημένοι στὴν ὑποβαθμισμένη περιφέρεια — καὶ στὸ περιθώριο τῆς κοινωνίας. Ἡ κριτικὴ στὴ σύγχρονη πόλη στηρίζεται στὸ μεγαλύτερο βαθμὸ στὴν περιφέρεια. Τὴν πόλη, λένε, δὲν τολμοῦμε πιά νὰ τὴ λέμε πόλη. Τὴ χωρίζουμε σὲ ζῶνες (βιομηχανικὲς, ἐμπορικὲς...) καὶ κυρίως σὲ κέντρο καὶ σὲ περιφέρεια. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἀποδιάρθρωση τῆς πόλης σὲ ζῶνες ἐκφράζει καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς αἴσθησης τοῦ κοινωνικοῦ, τῆς αἴσθησης τοῦ πολίτη, τῆς αἴσθησης τοῦ κατοικοῦ<sup>22</sup>. Αὐτὴ ἡ κατάσταση ταυτίζεται μὲ τὴν ἀπώλεια ὅλων τῶν πολιτιστικῶν σημείων ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς κατοίκους καὶ μὲ τὴν ἀπώλεια τῆς ἴδιας τῆς πολιτιστικῆς τους ταυτότητας, ἀνύπαρκτης πλέον.

Οἱ πρόσφυγες τοῦ '22 ἐγκαταστάθηκαν μέσω τῆς κρατικῆς πρωτοβουλίας στὴν περιφέρεια τῆς πρωτεύουσας, ἀλλὰ ἡ πόλη, καθὼς ἐπεκτάθηκε, ἤρθε καὶ ἀγκάλιασε καὶ τὴν Καισαριανὴ καὶ τὸ Βύρωνα καὶ τὴ Νέα Ἴωνία. Ὅτι τὰ πράγματα δὲν ἔγιναν μὲ τόσο εἰδυλλιακὸ τρόπο ὅσο μιὰ «ἀγκαλιὰ» εἶναι γνωστό· ἀλλὰ ὅτι οἱ πρόσφυγες ἐντάχθηκαν ἐντέλει στὴν πόλη — καὶ στὴν κοινωνία — εἶναι ἐξίσου ἀναμφισβήτητο.

Μὲ δυὸ λόγια: Τὸ προσφυγικὸ ζήτημα τοῦ '22 ἦταν ἓνα οικονομικὸ, κοινωνικὸ, πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ ζήτημα τεραστίων διαστάσεων γιὰ τὴν κοινωνία μας. Συνέβη. Καὶ οἱ κραδασμοὶ τοῦ ἀπορροφήθηκαν. Μποροῦμε ἄραγε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ σύγχρονες κοινωνίες, ἀπείρως πιὸ ἐξοπλισμένες τεχνολογικά, ἀλλὰ μὲ ἄλλες κοινωνικὲς, συναισθηματικὲς καὶ ἠθικὲς ικανότητες, ἔχουν τὴ δύναμη νὰ ἀντιμετωπίζουν ἐπιτυχῶς τέτοιας ἐμβέλειας κοινωνικὰ ζητήματα; Ἄπο ὅσα ὡς τώρα παρουσιάσαμε δὲν δικαιολογεῖται ἐξαιρετικὴ αἰσιοδοξία.

21. Richard Hoggart, *The Uses of Literacy*, Λονδίνο, 1957, γαλλ. μτφ. *La Culture du pauvre*, Παρίσι 1970, σσ. 87-99 καὶ κεφ. 5 καὶ 6, σσ. 181-259.

22. Patrick Viveret, Réintégrer la "zone" dans la ville, *Le Monde diplomatique*, Ὀκτ. 1991.